

Wereldtheorie

Emanuel Rutten
VU Amsterdam

Inleiding

Iedere filosofie begint ergens. Soms blijkt pas aan het eind waarheen zij heeft geleid. De geschiedenis van de metafysica wordt sinds haar Griekse oorsprong beheerst door één fundamentele overtuiging, namelijk dat de filosofie behoort te beginnen met de vraag naar het zijn. De vraag naar het zijn geldt als de eerste vraag van de metafysica. Maar wat rechtvaardigt eigenlijk de gedachte dat het begrip *zijn* het meest fundamenteel is? Waarom zou de filosofie met zijn moeten aanvangen? Deze vraag is nauwelijks zelf onderwerp van wijsgerige bezinning geweest. In dit essay wil ik betogen dat het begrip *zijn* een fundamenteeler begrip vooronderstelt. Dat begrip is het begrip *wereld*. De wereld wordt niet begrepen vanuit het zijn, maar wat is of wat bestaat verkrijgt eerst betekenis binnen een wereld. De vraag naar het zijn is zo niet langer de eerste vraag van de metafysica.

Indien deze gedachte juist is, verandert niet alleen het antwoord op een aantal traditionele metafysische vragen, maar de opbouw van de metafysica zelf. De eerste taak van de metafysica is dan niet langer te onderzoeken wat bestaat, maar te begrijpen wat een wereld tot wereld maakt. Pas vanuit het antwoord op die vraag verkrijgt ook het begrip bestaan zijn eigen plaats en recht.

Het begrip bestaan

De ontologie heeft zichzelf van oudsher verstaan als de leer van het zijnde voor zover het zijnde is. Daarmee heeft zij niet alleen een bepaald onderwerp gekozen, maar tevens de plaats opgeëist van de eerste filosofie. Wie immers wil weten hoe de werkelijkheid is ingericht, dient allereerst vast te stellen wat bestaat. Eerst daarna kunnen vragen worden gesteld naar de eigenschappen van het bestaande, naar de onderlinge betrekkingen tussen dingen of *zijnden* en uiteindelijk naar de structuur van de werkelijkheid als geheel. Deze ordening is zo vertrouwd geraakt dat zij nauwelijks nog als een filosofische keuze wordt ervaren. Toch is juist deze keuze beslissend. Want zij bepaalt reeds bij voorbaat dat bestaan als het meest fundamentele begrip van de metafysica geldt.

Zodra wij echter proberen te verduidelijken wat met bestaan bedoeld wordt, komen wij nauwelijks verder. Wij zeggen bijvoorbeeld dat iets bestaat wanneer het deel uitmaakt van de werkelijkheid. Daarmee is het begrip bestaan echter niet verhelderd, maar slechts vervangen door het begrip werkelijkheid. De vraag verschuift alleen: wat bedoelen wij eigenlijk met werkelijkheid? Er ontstaat een cirkelgang. Bestaan wordt verduidelijkt met behulp van werkelijkheid, terwijl werkelijkheid op haar beurt wordt opgevat als het geheel van alles wat bestaat.

Maar begrippen als werkelijk en bestaan krijgen pas betekenis binnen een wereld. Los van wereld valt eenvoudigweg niet te begrijpen wat het zou betekenen dat iets bestaat. Het begrip bestaan veronderstelt ander gezegd reeds een horizon waarbinnen objecten als objecten kunnen verschijnen, uitspraken waar of onwaar kunnen zijn en begrippen hun betekenis ontvangen. Die horizon is wereld.

De klassieke verhouding tussen wereld en object moet dan ook omgekeerd worden. Gewoonlijk wordt aangenomen dat objecten primair zijn en gezamenlijk een wereld vormen. De wereld is dan het totaal van alles wat bestaat. Deze voorstelling lijkt vanzelfsprekend, maar berust reeds op de ontologische prioriteit van het begrip bestaan. Zodra die prioriteit wordt losgelaten, verliest ook deze voorstelling haar vanzelfsprekendheid. Objecten verschijnen slechts als objecten binnen een reeds gegeven wereld. De wereld is niet samengesteld uit objecten, maar vormt de voorwaarde waaronder iets überhaupt als object kan worden onderscheiden.

Ook waarheid blijkt dan niet langer gedacht te kunnen worden als een betrekking tussen uitspraken en een reeds gegeven werkelijkheid. Een uitspraak kan slechts waar of onwaar zijn binnen een wereld waarin zowel de uitspraak als haar object betekenis bezitten. Daarmee wordt de objectiviteit van

waarheid geenszins prijsgegeven. Waarheid blijft volledig objectief. Maar haar objectiviteit is niet absoluut. Waarheid is steeds de objectiviteit vanuit een bepaalde wereld. Wie vraagt wat bestaat, wie vraagt wat waar is, veronderstelt reeds een wereld waarbinnen deze vraag betekenisvol gesteld kan worden. Zo gaat een fundamentele bezinning op wereld aan iedere ontologische reflectie vooraf.

Meerdere werelden

Het ligt voor de hand de kosmos als de werkelijke wereld te beschouwen. Andere werelden, zoals bijvoorbeeld virtuele, mathematische, literaire, mogelijke en droom werelden, lijken hun betekenis in laatste instantie te ontleenen aan hun verhouding tot de kosmos als het werkelijk bestaande. Deze hiërarchie lijkt onomstreden. Maar zodra we het begrip 'wereld' en niet langer 'bestaan' als fundament nemen is niet langer vanzelfsprekend dat de kosmos een speciale werkelijkheidsstatus bezit. Want zijn noties als werkelijk of onwerkelijk eigenlijk op een wereld van toepassing? Kan bestaan of niet-bestaan van wereld gezegd worden?

Maakt wie vraagt of de wereld bestaat een categoriefout? Dat dit inderdaad het geval lijkt, wordt zichtbaar zodra wij letten op het onderscheid tussen schijn en zijn. Binnen de kosmos is dat onderscheid onmisbaar. Een fata morgana is geen meer, een hallucinatie geen boom en een optische illusie geen betrouwbare waarneming. Dergelijke onderscheidingen behoren tot de interne orde van de kosmos als wereld. Zij maken het mogelijk binnen de kosmische wereld ware en onware uitspraken van elkaar te onderscheiden. Maar juist daarom kunnen zij niet zonder meer op de kosmos als wereld worden toegepast. Wie vraagt of de kosmos als geheel werkelijk is of slechts schijn, gebruikt een onderscheid buiten het domein waarin het betekenis heeft. Wie zegt dat de wereld bestaat, gebruikt het begrip bestaan buiten zijn toepassingsbereik. We kunnen niet zeggen dat de wereld bestaat en we kunnen evenmin zeggen dat ze niet bestaat. Bestaan is binnenwerelds.

Het punt hier is niet dat alle werelden gelijk zijn. De kosmos onderscheidt zich op allerlei manieren van een droom of literaire wereld. De kosmos bezit een opmerkelijke stabiliteit, een rijke causale structuur en een hoge mate van intersubjectiviteit. Juist daardoor kunnen wij elkaar corrigeren, experimenten herhalen en een gedeelde wetenschap ontwikkelen. Maar geen van deze kenmerken rechtvaardigt de conclusie dat de kosmos daarom op een fundamentele wijze bestaat dan andere werelden. Genoemde kenmerken karakteriseren een bepaald type wereld, zonder het wel of niet bestaan ervan ter sprake te brengen. Want wie dat laatste doet gebruikt het begrip bestaan verkeerd.

Ook waarheid zweeft niet boven de werelden. Ze verschijnt eveneens steeds binnen een wereld. Een uitspraak is niet waar omdat zij correspondeert met zoiets als de werkelijkheid of de werkelijke wereld. Spreken over de werkelijke wereld is zoiets als spreken over een wit geluid of een geel getal. Wat werkelijk is en wat niet is kan alléén bepaald worden voor wat in een wereld gegeven is. Dit betekent dat het onderscheid tussen de wereld zoals zij werkelijk in en op zichzelf is en de wereld zoals zij door ons als mensen gedacht en ervaren wordt eveneens betekenisloos is. We kunnen immers uitsluitend spreken over wereld en wat er binnen die wereld wel en niet bestaat en dus werkelijk en onwerkelijk is. Meerdere werelden zijn evenmin alternatieve conceptuele vensters op een vermeende werkelijke werkelijkheid, maar eenvoudigweg dit: meerdere werelden.

Een wereld kan dan ook niet worden opgevat als een willekeurige verzameling objecten of uitspraken. Een wereld vormt een samenhang waarin objecten en waarheidsvoorwaarden elkaar wederzijds dragen. Objecten verschijnen niet eerst om vervolgens een wereld te vormen, maar verkrijgen hun identiteit, hun zijn, juist pas binnen een wereld waartoe zij behoren. De zijnden van een wereld zijn niet de constituenten ervan, maar zijn dat wat bestaat binnen de wereldsamenhang.

Bestaan kan zo inderdaad niet langer als een primitief begrip beschouwd worden. Precies omdat zijnden en waarheid hun betekenis slechts binnen een wereld ontvangen, geldt hetzelfde voor het begrip bestaan zelf. Bestaan functioneert slechts binnen de orde van een wereld. De eigenlijke eerste vraag wordt nu welke structuur aanwezig moet zijn voordat überhaupt zinvol over bestaan gesproken

kan worden. Of, Heideggeriaans gezegd, wanneer weest of gebeurt wereld? De metafysica dient aan te vangen met een bezinning op het wereldbegrip, zodat niet ontologie maar *wereldtheorie* haar eigenlijke grondslag vormt. Een dergelijke wereldtheorie staat voor de taak om de constitutieve voorwaarden van 'wereld' te expliciteren. Niet iedere veelheid vormt reeds een wereld. Een wereld lijkt in elk geval een samenhang te veronderstellen waarin waarheid mogelijk is, objecten onderscheiden kunnen worden, relaties betekenis dragen en een zekere structurele identiteit behouden blijft. Deze criteria markeren de eerste contouren van wat een wereld tot wereld maakt.

Wereld en zijn

Zodra verschillende werelden worden onderscheiden, doet zich de vraag voor naar een omvattender perspectief waarin zij gezamenlijk gedacht kunnen worden. De kosmos, de droomwereld, de literaire wereld en de mathematische wereld lijken slechts als verschillende werelden aangeduid te kunnen worden vanuit een grotere samenhang waarin zij bijeen worden gedacht. Bijna vanzelf dringt zich daarom de gedachte op dat achter alle werelden één werkelijkheid schuilgaat die hun onderlinge eenheid waarborgt en hun pluriformiteit draagt. Maar juist deze gedachte herstelt het primaat van het zijn waarvan de wereldtheorie afstand neemt.

Het verlangen naar een laatste grond is de metafysica sinds haar ontstaan blijven begeleiden. Steeds opnieuw wordt gezocht naar datgene waarop alle onderscheidingen uiteindelijk teruggevoerd kunnen worden. De veelheid lijkt een eenheid te vereisen en de eenheid vraagt om een laatste fundament. In de moderne wijsbegeerte heeft Heidegger deze beweging op een beslissende wijze doorbroken. Hij heeft laten zien dat de wereld niet begrepen kan worden als de verzameling van alle zijnden, maar als de openheid waarin zijnden als zijnden kunnen verschijnen. De wereld is geen object, maar een ontsloten samenhang van betekenis. Dingen zijn niet eerst aanwezig om vervolgens een wereld te vormen. Dingen verschijnen slechts als dingen binnen een reeds geopende wereld.

In Heideggers denken verschuift met het begrip wereld de aandacht van het zijnde naar de voorwaarde waaronder het zijnde zich kan tonen. Heidegger denkt na over de constitutie van wereld. Wanneer *wereldt* wereld? Een Griekse tempel brengt bijvoorbeeld geen verzameling objecten bijeen, maar sticht een wereld. Mensen, goden, aarde en hemel ontvangen daarin hun onderlinge plaats. Niet omdat zij door de tempel worden voortgebracht, maar omdat de tempel een horizon opent waarin zij in hun onderlinge samenhang kunnen verschijnen. Een wereld is geen feit naast andere feiten, maar een lichtruimte van betekenis waarin feiten eerst als feiten kunnen verschijnen.

Toch blijft ook Heidegger uiteindelijk vasthouden aan een fundament dat aan de wereld voorafgaat. De wereld is bij hem steeds de wijze waarop het zijn zich ontsluit. Hoe verschillend werelden ook mogen zijn, hun mogelijkheid berust uiteindelijk op de openheid van het zijn zelf. Daarmee behoudt het zijn op welhaast klassieke wijze het primaat, al is het dan in een radicaal vernieuwde gestalte. De wereld opent zich slechts omdat het zijn zich reeds heeft geopend.

Hier ligt de beslissende en daarmee laatste stap. Waarom zou het begrip wereld nog afhankelijk zijn van een fundamentele begrip? Waarom zoeken wij achter iedere wereld opnieuw een metafysische zijnsgrond? Heidegger toont overtuigend aan dat objecten slechts binnen een wereld verschijnen, maar waarom zou de wereld zelf vervolgens weer vanuit het zijn begrepen moeten worden?

De wereldtheorie gaat Heideggeriaans zelfs aan Heidegger voorbij. Niet het zijn opent de wereld, maar de wereld vormt de meest oorspronkelijke horizon waarbinnen zelfs het begrip zijn betekenis ontvangt. Het zijn is geen voorafgaande grond van de wereld, maar een begrip dat slechts functioneert binnen een wereld waarin onderscheid gemaakt kan worden tussen verschijnen en niet-verschijnen, tussen aanwezigheid en afwezigheid, tussen waarheid en onwaarheid. Zodra deze horizon wegvalt, verliest ook het begrip zijn betekenis. Het zijnsbegrip behoort daarom niet aan het begin van de metafysica te staan, maar ontleent zijn plaats aan de wereld waarin het wordt gedacht.

Verschillende werelden behoeven niet te worden opgenomen in een hogere werkelijkheid om

vergelijkbaar te zijn. Hun vergelijkbaarheid berust niet op een gemeenschappelijk fundament achter de werelden, maar op de reflectie die hun structuur onderzoekt. De taak van de metafysica bestaat niet in het opsporen van een laatste zijnde, een hoogste werkelijkheid of een omvattend zijn, maar in het expliciteren van de voorwaarden waaronder een wereld een wereld is. Pas binnen een dergelijke wereld ontvangen waarheid, objectiviteit, bestaan en uiteindelijk ook het begrip zijn hun betekenis.

Tot slot

De ontologie behoudt haar legitimiteit als onderzoek naar het bestaan en de structuur van het zijnde. Alleen haar plaats verandert. Zij is niet langer de eerste filosofie, maar een onderzoek naar wat in een wereld gegeven is als zijnde. Wereldtheorie richt zich vervolgens als *prima philosophia* op het begrip wereld zelf en onderzoekt zo de voorwaarden waaronder zijnden als zijnden kunnen verschijnen.

Wereldtheorie vraagt welke structuur van horizon aanwezig moet zijn voordat over werkelijkheid, waarheid en bestaan überhaupt zinvol gesproken kan worden. Daarmee verschuift de aandacht van de inhoud van de wereld naar haar constitutieve voorwaarden. De aandacht richt zich op reflecteren op het eigene van een wereldhorizon. Pas wanneer wereld als de meest eigenlijke en oorspronkelijke horizon wordt erkend, verdwijnt de eerdergenoemde cirkel met betrekking tot het begrip bestaan.

Niet omdat daarmee iedere metafysische vraag is beantwoord, maar omdat de eerste vraag bereikt is. Wereld kan niet worden begrepen als afgeleide van een fundamenteeler beginsel omdat zelfs de vraag 'Wat is zijn?' alleen kan opkomen binnen een wereld. Zelfs de vraag naar het zijn kan alleen gesteld worden in het licht van het wereldbegrip dat zij altijd al van meet af aan veronderstelde. Zo wordt tot slot zichtbaar dat de wereldtheorie geen nieuwe wereld opent, maar de vraag naar welke wereld werkelijk is achter zich laat.